

КАНОНІЧНЕ ПРАВО

*Мацелюх І. А.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА ДЕРЖАВНОГО ПОХОДЖЕННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В статті розглядається поняття джерел церковного права державного походження, визначаються їх особливості. Аналізуються джерела церковного права державного походження доби Руської держави. Окреслюється коло державно – церковних відносин, які регулювалися державно-церковними нормами.

Ключові слова: держава, церква, джерела церковного права державного походження, державно-церковні відносини, устав, грамота, князь, Руська держава, Київська Русь.

За часів Київської Русі держава та церква мали тісні зв'язки. Держава підтримувала церкву, а церква – державу. Державна влада видавала нормативні акти, які регулювали взаємини церкви і держави. Ці нормативні акти, будучи джерелом права, стали ще й джерелом церковного права.

Джерелам права цієї епохи, присвячені роботи багатьох науковців, зокрема, П. Гайденка, Б. Грекова, Е. Голубінського, Н. Карамзіна, П. Музиченка, Б. Рібакова, В. Ричка, П. Толочка, В. Ульяновського, Т. Фоміна, О. Чистякова, Я. Щапова, С. Юшкова, та інші. Над проблематикою джерел церковного права працювали також вчені-каноністи: В. Ластовський, С. Місевич, М. Остроумов, А. Павлов, Н. Суворов, В. Ципін. Саме в їх наукових працях обґрунтовується поділ джерел церковного права на формальні та матеріальні.

Розглядаючи джерела церковного права державного походження, варто спочатку акцентувати увагу на змісті поняття “джерело церковного права”.

Визначення джерел церковного права, що склалося в богословській науці, дещо відрізняється від дефініції джерела права в теорії права, де, переважно під впливом позитивізму, склалося розуміння “джерела права”, як вияву зовнішньої форми загальнообов'язкових правил поведінки, що санкціоновані державною владою. На думку С. В. Місевича, в канонічному праві поняття “джерело церковного права” має ширше розуміння, за рахунок того, що “збереглася більш глибока класифікація джерел на формальні та матеріальні, де враховується суб'єктивний фактор, що визначає зміст і характер норми” [4, с. 15]. Хоча інші вчені-теоретики розмежовують поняття “форма права” та “джерело права”, надаючи останньому кількох значень. В. О. Котюк, вважає, що термін “джерело права” має кілька значень, зокрема, – це сила, яка творить право, наприклад, державна влада, воля Бога, народу; воно може бути матеріалом, покладеним в основу того чи іншого законодавства, наприклад, римське право послужило джерелом для німецького цивільного кодексу; до джерел права належать історичні пам'ятки, які колись мали значення діючого права, наприклад, “Руська

Правда". Такий підхід до розуміння "джерела права" перегукується із визначенням "джерело церковного права", яке відомі дослідники канонічного права в минулому визначали, як "свідому правотворчу волю, що створеним нормам права надає об'єктивного виразу та об'єктивну обов'язковість чи дійсність" [6, с. 32]. Нині в науковій літературі вчені здебільшого послуговуються саме цим визначенням.

Джерела церковного права поділяють на матеріальні та формальні. Під матеріальними джерелами церковного права розуміють "особи та інститути, що створюють правові норми" [10, с. 28]. Під формальними – "документи, пам'ятки, в яких викладені ці норми" [10, с. 28]. Наука канонічного права виділяє три матеріальні джерела: 1) воля Бога; 2) воля Церкви; 3) воля державної влади. Формальні джерела церковного права зазвичай поділяють на три історичних періоди: 1) від заснування християнської церкви до Міланського едикту 313 р.; 2) від офіційного визнання християнської церкви Візантійською державою та проголошення її домінуючою релігією до складення Номоканона патріарха Фотія у 883 р.; 3) подальший розвиток церковно-правових норм до сьогодення [4, с. 12-13]. На нашу думку, такий поділ є недосконалий, адже чітко не визначені хронологічні межі.

Отже, джерела церковного права державного походження – це нормативні документи, які видані державною владою, з метою регулювання державно-церковних відносин.

Більшість джерел церковного права були започатковані в попередню епоху, а, відтак, є історичними пам'ятками. Метою цієї роботи є виявлення основних особливостей джерел церковного права державного походження доби Руської держави.

З огляду на специфіку джерел церковного права державного походження, ми поділяємо їх за такими ознаками:

1) за суб'єктом правотворчості:

а) джерела церковного права, видані великокнязівською владою (Устави великих князів київських – це "складно структурні документи, в основу яких покладено одну або декілька статутних грамот, вони узагальнюють взаємини державної і церковної влади, що існували протягом тривалого часу на різних територіях"[11, 136];

б) джерела церковного права, видані удільними князями (статутні грамоти удільних князів – "документи, що закріплюють взаємини світської й церковної влади у зв'язку з конкретним випадком у певному князівстві, на певний час"[11, 136];

в) закони та грамоти візантійських імператорів за руськими церковними справами – це нормативно правові акти Візантійської імперії;

2) за способом правоутворення:

а) нормативні документи, прийняті виключно державною владою (князівські церковні устави, статутні грамоти);

б) джерела права, що ухвалені спільно державною та церковною владою (Номоканони);

3) за обсягом та характером дії:

а) загальнодержавної дії (джерела церковного права державного походження, що діяли на території всієї Руської держави);

б) обмеженої дії (джерела права, які регулювали державно-церковні відносини та

діяли на території одного або декількох князівств, однієї або декількох єпархій, джерела церковного права державного походження, що видавались конкретним церквам);

4) за сферою поширення:

а) внутрішньо-церковні норми (норми, що впливають на внутрішньо-церковне життя);

б) норми, що регулюють державно-церковні відносини.

Специфікою джерел церковного права державного походження є нормотворча воля державної влади, спрямована на регулювання поведінки в сфері церковного життя.

З метою з'ясування особливостей джерел церковного права державного походження, необхідно загострити увагу на аналізі деяких видів державно-церковних відносин, таких як: відносини, пов'язані з визначенням статусу церкви в державі, джерела її матеріального забезпечення, становлення сфери юрисдикції церкви, відносини між християнською церквою та іншими релігійними організаціями, відносини, пов'язані з орендою церковних територій, а також відносини, пов'язані із розподілом єпархіальних кафедр та інші.

Нагадаємо, що церква на Русі запроваджувалась державою, тобто мала офіційний державний статус. За волею князя Володимира хрещення населення Київської Русі відбулося у 988 році за східним візантійським обрядом.

Держава, в особі великих князів київських, удільних князів, визначала джерела фінансування церкви. Зокрема, "Устав князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних" містив норми щодо виплат церковної десятини від надходжень княжого, судового, торгового мита, від приплоду худоби і зборів врожаю та інших доходів. За твердженням сучасного науковця П. П. Захарченка – Устав князя Володимира (церковний) – це короткий, конспективний кодекс церковно-судового права, що діяв від часу прийняття християнства аж до XVIII ст. [2, с. 28].

У часи феодальної роздробленості (XII – XIII ст.), законодавець не заперечував проти заміни десятини іншими джерелами фінансування церкви. Так у Новгородському князівстві, згідно зі Статутною грамотою Новгородського князя Святослава Олеговича від 1137 року, десятина замінювалась певною грошовою сумою, що мала сплачуватись на користь місцевих єпископів. Дослідник канонічного права А. С. Павлов вважав: "Сплачувати десятину, було незручно у тому сенсі, що доходи князя були кожного року неоднакові, тому, внаслідок цього, десятина в Новгороді і була замінена на річну князівську плату" [7, с. 113]. З цього можна зробити висновок, що в період розпаду Руської держави, удільні князі свавільно змінювали порядок фінансування церкви, не рахуючись з волею центральної влади.

До сфери юрисдикції церкви належали суди, які існували при єпархіях і підкорювались владі єпископа. Діяльність цих судів та перелік підсудних справ визначався "Уставом князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних". Згідно Уставу, до провадження церковного суду віднесені шлюбно-сімейні справи, згвалтування, шлюби між близькими родичами, різні види чаклунства, ідолопоклонства, нехтування церковними обрядами, тощо. Церковному суду за Уставом князя Володимира підлягали церковні люди. Під цією категорією

законодавець визначив: духівництво і членів їх сімей, чернецтво, допоміжний церковний персонал, тих, хто був на криласі (крилас – це підвищене місце для хору, читців із правого та лівого боку від середніх дверей вівтаря), проскурниця (особа, яка випікала проскурки – церковний хліб); а також люди, що шукали церковного захисту: старці, сліпі, каліки, прощеники (холопи, яких господар за заповітом відпустив на свободу [2, с. 27]), і задушні люди (колись вільні люди, що стали холопами, а потім господарем були прощені [2, с. 27]).

Іншим джерелом церковного права державного походження, яке доповнює державно-церковні норми, закладені в Уставі князя Володимира, був “Устав Ярослава Володимировича про церковні суди”. В Уставі визначено юрисдикцію церкви щодо протиправних діянь священників, членів їх родин, церковної обслуги. П. П. Захарченко визначає Устав князя Ярослава (церковний), як “ще одну пам’ятку церковного права, яка розвиває ідеї, закладені в Уставі князя Володимира” [2, с. 28]. Документ містив не тільки норми щодо встановлення церковної юрисдикції по сімейно шлюбним, церковним справам, а й передбачав покарання для винних.

Устав князя Володимира та князя Ярослава відображав ставлення держави, часто не толерантне, до інших релігій, зокрема язичництва, а саме розгорталась запекла боротьба з ним. У той же час, християнська церква на Русі, підпорядковуючись Константинопольському патріархату, подекуди поєднувала грецькі обряди із язичницькими традиціями. Відтак, на християнство візантійського зразка накладалися місцеві відбитки політеїстичної культури Русі, в такий спосіб витворюючи самостійну українську церкву.

Під юрисдикцію державної влади підпадали питання оренди церковних територій та церковного майна. Удільні князі видавали церковні грамоти, якими регулювалась сплата купцями мита за користування церковними територіями, на яких відбувалася торгівля; використання та зберігання торгівельних мір і вагів, які зберігалися в церковному притворі. Прикладом є статутна грамота Новгородського князя Всеволода Мстиславовича 1117–1137 р., про торговельні мита на користь Софіївського собору, на території якого дозволялось торгувати.

Одним із своєрідних матеріальних джерел державного церковного права на Русі, були закони візантійських імператорів. Патріархи в посланнях руським митрополитам або князям указували, що свої розпорядження вони роблять за згодою імператорів. Відповідно до візантійських правових традицій, світська влада імператорів поширювалася на всі держави християнського світу. Найчастіше імператори видавали грамоти щодо розділення старих або утворення нових єпархіальних кафедр. Збереглися окремі грамоти візантійських імператорів щодо руських церковних справ. Наприклад, існує грамота візантійського імператора Івана Кантакузена про розмежування переділв Київської й новоствореної Галицької митрополії (1347 р.). У силу політичної незалежності Київської Русі від Константинополя та через географічну віддаленість, участь візантійських імператорів у церковному житті Русі була досить обмежена та, на думку П. П. Музиченка, така залежність існувала тільки “теоретично, бо на практиці такої залежності бути не могло: Візантії бракувало реальної сили, щоб впровадити це в життя” [5, с. 37].

Отже, з аналізу джерел церковного права державного походження Руської

держави, можна прийти до висновку, що державна влада видавала нормативні акти, які регулювали взаємини церкви і держави. Такі нормативні документи врегульовували різні типи державно-церковних відносин (відносини, пов'язані із встановлення сфери юрисдикції церкви, визначення джерела її матеріального забезпечення та інші). Регулюючи державно-церковні відносини, держава впливала на внутрішньо-церковне життя.

Головна ознака, що визначає специфіку джерела церковного права державного походження – це нормотворча воля держави. Нормативно-правові акти видавались як вищою державною владою (великими князями київськими), так і місцевою владою (удільними князями, в добу феодального роздроблення Русі), а також владою іншої держави (візантійськими імператорами). Ці державно-церковні норми стали не тільки джерелом права для світського законодавства, а і джерелом права для церкви.

Використані джерела:

1. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М. : Госполитиздат, 1953. – 568 с.
2. Захарченко П. П. Історія держави та права України / П. П. Захарченко. – К. : Університет “Україна”, 2005. – 207 с.
3. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій / В. О. Котюк. – К. : “Вентурі”, 1996. – 207 с.
4. Місевич С. В. Специфіка джерел канонічного права православної церкви як теоретико-правова проблема / С. В. Місевич // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Правознавство. – Чернівці : Рута, 1999. – Вип. 55. – С. 12-15.
5. Музиченко П. П. Історія держави та права України : навч. посібник / П. П. Музиченко. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 429 с.
6. Остроумов М. А. Введение в православное церковное право. – Т. 1 : Очерк православного церковного права / М. А. Остроумов. – Харьков, 1893. – 672 с.
7. Павлов А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. – СПб. : Репринтное издание издательства “Лань”, 2002. – 384 с.
8. Смирнов Е. И. История христианской церкви / Е. И. Смирнов. – Петроград. : Типография Петр. Т-ва печати и издат. дела “Труд”, 1915. – 456 с.
9. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 359 с.
10. Цыпин В. А. Церковное право / протоиерей В. А. Цыпин. – Москва : Изд. МФТИ, 1996. – 442 с.
11. Чистяков О. И. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси: – (под общ. ред. О. И. Чистякова) / О. И. Чистяков. – М. : Юридическая литература, 1984. – 432 с.
12. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков; Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1948. – 531 с.

Мацелюх И. А. Особенности источников церковного права государственного происхождения времён Русского государства.

В статье рассматривается понятие источников церковного права государственного происхождения, определяются их особенности. Анализируются источники церковного права государственного происхождения времён Русского государства. Определяется круг государственно-церковных отношений, которые регулировались государственно-церковными нормами.

Ключевые слова: государство, церковь, источники церковного права государственного происхождения, государственно-церковные отношения, устав, грамота, князь, Русское государство, Киевская Русь.

I. Matselyuh. Features of ecclesiastical law's sources of state's origin in the Russian state epoch

The conceptions of ecclesiastical law's sources of state's origin are considered and their features are detected in this article. The ecclesiastical law's sources of state's origin in the Russian state epoch are analyzed. The circle of state and church's relationships that were regulated by state and church's principles is marked off.

Key words: *state, church, ecclesiastical law's sources of state's origin; state and church's relationships, rule, letter missive, prince, Russian state, Kyiv Rus.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Цоклан В. І.

Київський університет права НАН України

**РОЗВИТОК СИСТЕМИ СУЧАСНИХ ДЖЕРЕЛ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Публікація присвячена висвітленню основних тенденцій розвитку системи сучасних джерел конституційного права України. Здійснюється правова характеристика відповідних тенденцій. Враховуються новели чинного конституційного законодавства, обумовлені Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп, яким було відновлено дію Конституції України від 28 червня 1996 р.

Ключові слова: *джерело конституційного права, система сучасних джерел конституційного права, тенденції розвитку системи джерел конституційного права України.*

Сучасні джерела конституційного права України і їх система перебувають у процесі постійного розвитку та вдосконалення. На їх генезис впливає сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників. Не останнє місце серед цих факторів займають і особливості розвитку вітчизняного конституціоналізму та перебігу конституційного процесу в Україні. Зокрема, можна згадати визначальний вплив на подальший генезис вітчизняного конституціоналізму та системи джерел однойменної галузі права Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп, яким було поновлено дію Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 р.

Дослідження основних тенденцій генезису системи джерел конституційного права неодноразово здійснювалося автором цієї публікації [5; 6; 8; 9, с. 297-311]. Водночас, ця проблематика характеризується складністю чи навіть неможливістю її остаточного розв'язання.

Термін "тенденція" походить від латинського *tendentia*, що містить в своїй основі термін *tendo* – "прагну, прямую" і має багатостороннє значення: 1) напрями розвитку якогось явища; 2) ідейна спрямованість творів мистецтва, виражена за допомогою художніх засобів, у розвитку художніх образів; 3) прагнення, схильність, властиві кому-або чому-небудь; 4) упереджена думка, що нав'язується читачеві, слухачу, глядачу. Отже, під тенденціями (від лат. *tendentia* – "прагну, прямую") розвитку системи сучасних джерел конституційного права України слід розуміти основні напрями й шляхи її вдосконалення на середньо- та довгострокову перспективи [9, с. 299].